

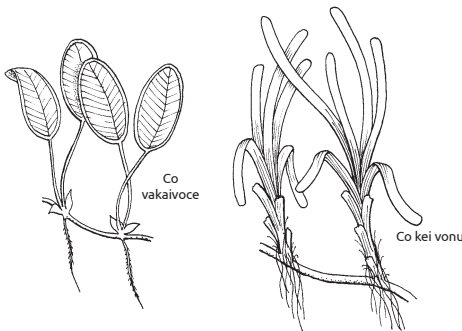
Na cava na co ni waitui?

SNa co ni waitui era veiwekani kei na veikau era dau se ka ra sa toso yani ki waitui e rauta e 50 ki na 100 na milioni na yabaki sa oti. Ni bera oqo na vunikau ga e kunei e waitui sai koya na ni waitui (fagasi ni waitui).

Na co ni waitui era sega ni ra co dina ia era veivolekati sara. Na drauna era sema ki na tolo ni kau ka ra davo vakababa. Na co ni waitui era rawata na kedra mai na wakadra me vaka ga na wekadra e dela ni qele mamaca.

Na bati ni drauna era balavu ka ra vaka na co e na kena veimataqali ia na kedra ibulubuli era vaka na ivoce me vaka na kena e vakaraitaki toka e cake.

Na ra ni Pasifika e tiko kina e 13 mai na 60 na kena veimataqali co ni waitui e na vuravura taucoko. Baleta na co ni waitui e gadreva na rarama kaukauwa ni matanisiga era tubu e na vanua vovodea – vakalevu ga ni di na mati e na veicakau tautauvata kei na tobu ni waitui nukunuku e na veimaliwa ni ua levu e bati ni wai soso.

Era tubu vakacava na co ni waitui?

Na co ni waitui era kei vonu senikau lalai ka ra vakawataki mai na sorenikau dromodromo lalai ni senikau, ka sega ni ra vakauta mai na qasikaloaloa, manumanu vuka se cagi me vakataki ira na veikau e dela ni qele, ia era ciri mai e na kui ni waitui. E kuria oqori, na co ni waitui e rawa ni ra raramusumusu ka ra ciri me ra tubu e na veivanua ka veiganiti kei ira. Na co ni watui e rawa ni vakatetei sara yani vakatotolo e na veisemai ni tolodra ka vakatubura na vuna me ra buli kina na veiloga ni co e loma ni waitui me vaka na veico e na veidelana.

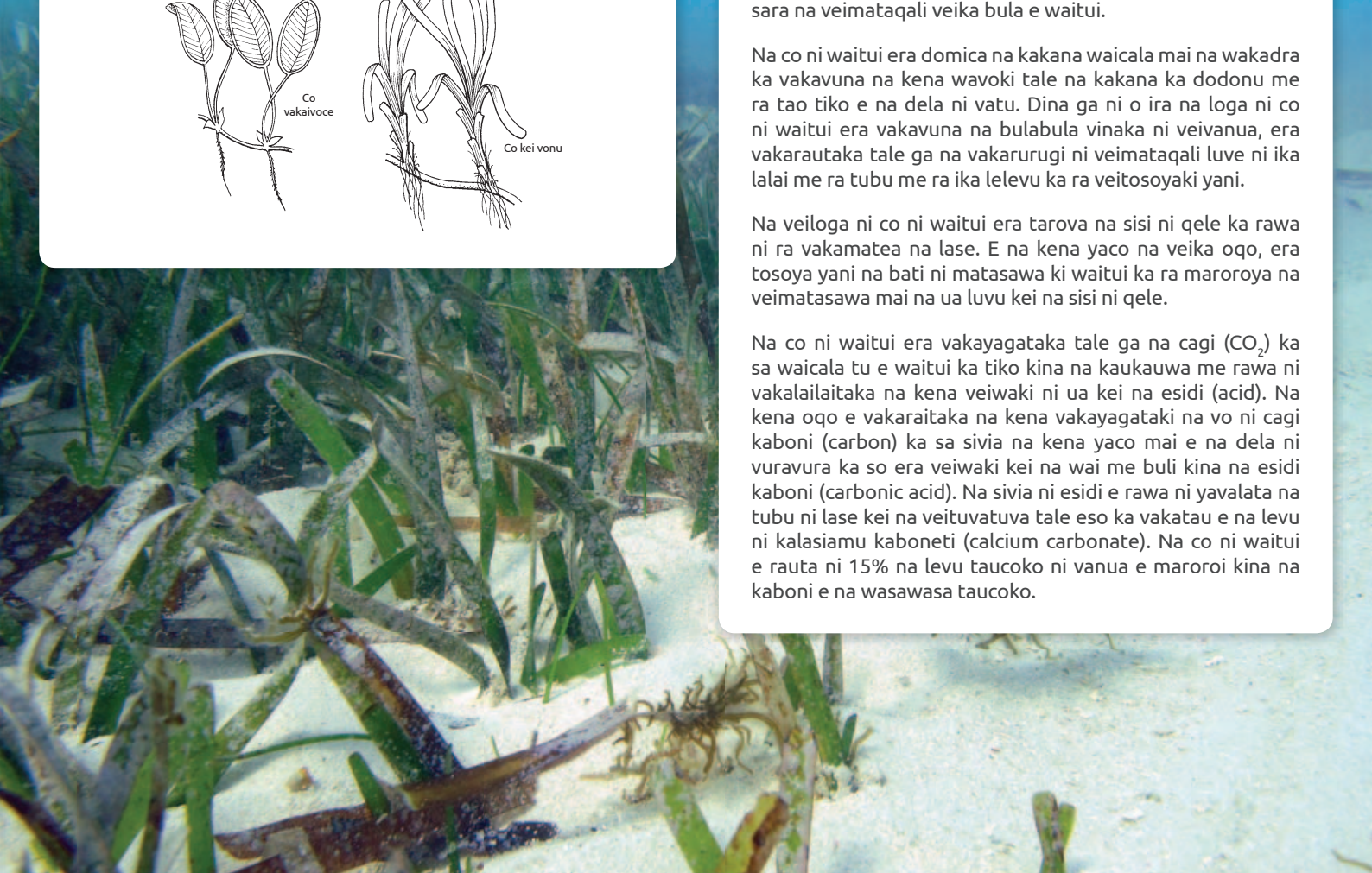
Na cava e bibi kina na co ni waitui?

Na co ni waitui era vakarautaka na kakana kei na nodra vakarurugi na veimanumanu e waitui. Na vonu dina, eso na ika kei na cawaki era dau kana co ni waitui. E levu tale ga na veimataqali ika era kania na co ca ni waitui ka vaka na drauniulu gagata ka ra tubu tu e na dela ni draunico ni waitui. Na draunikau oqori era qai vuca me buli kina na qelevatu lalai – oqo na veika eso ka vakarautaka na kakana baleti ira e levu sara na veimataqali veika bula e waitui.

Na co ni waitui era domica na kakana waicala mai na wakadra ka vakavuna na kena wavoki tale na kakana ka dodonu me ra tao tiko e na dela ni vatu. Dina ga ni o ira na loga ni co ni waitui era vakavuna na bulabula vinaka ni veivanua, era vakarautaka tale ga na vakarurugi ni veimataqali luve ni ika lalai me ra tubu me ra ika lelevu ka ra veitosoyaki yani.

Na veiloga ni co ni waitui era tarova na sisi ni qele ka rawa ni ra vakamatea na lase. E na kena yaco na veika oqo, era tosoya yani na bati ni matasawa ki waitui ka ra maroroya na veimatasawa mai na ua luvu kei na sisi ni qele.

Na co ni waitui era vakayagataka tale ga na cagi (CO₂) ka sa waicala tu e waitui ka tiko kina na kaukauwa me rawa ni vakalailaitaka na kena veiwaki ni ua kei na esidi (acid). Na kena oqo e vakaraitaka na kena vakayagataki na vo ni cagi kaboni (carbon) ka sa sivia na kena yaco mai e na dela ni vuravura ka so era veiwaki kei na wai me buli kina na esidi kaboni (carbonic acid). Na sivia ni esidi e rawa ni yavalata na tubu ni lase kei na veituvatuva tale eso ka vakatau e na levu ni kalasiamu kaboneti (calcium carbonate). Na co ni waitui e rauta ni 15% na levu taucoko ni vanua e maroroi kina na kaboni e na wasawasa taucoko.

Na cava era sa yali tiko kina na co ni waitui?

Erauta ni 30% na loga ni veico ni waitui e vuravura taucoko era sa yali mai na ivakatekivu ni kedra ivola tukutuku. Na vakalailaitaki ni makare ni wai mai na veivakatorocaketaki ni veimatasawa kei na drodro ni kakana waicala mai na veivale se vanua ni teitei ka vaka talega kina na vanua era buli vou, sa ra vakavuna na kedra yali na loga ni veico e na levu na veivanuana e na Pasifika.

Na tara ni vale e veimatasawa kei na vakaduri ni wavu era vakavuna na buli ni de ni qele ka vakalailaitaka na rarama me curu yani ka vakamatea na veiloga co ni waitui. E na so na kena vakaoqo, me vaka na yali ni veidogo sa vakavuna na qele sisi ka ra vakacacana na veiloga co ni waitui.

Na veikakana waicala tale eso mai na valelailai kei na ivakabulabula ni qele era vakavuna na kau lalai era ciri tiko yani me tubu na kedra iwiliwili ka vakalailaitaka na rarama e curu yani ka tara na loga ni veico ni waitui.

Na veisau ni draki kei na katakata e rawa tale ga ni veisautaka na tete ni bula ni veico ni waitui. Na tubu cake ni ua e rawa ni vakavuna na levu cake ni vanua vovodea ka rawa ni vakatetea na tubu ni co ni waitui.

E na Caribbean, na veiloga ni co ni waitui taucoko sa ra yali e na kena sa sivia na kedra laukana mai vei ira na cawaki ka sa tubu tiko mai na kedra iwiliwili.

Na tiki ni itukutuku oqo e vakarautaka na SPC (www.spc.int) ni rau sa veitaratara vata kei na LMMA Network (www.lmmanetwork.org) me vukei ira na na veikoro dauqoli e na kena soli eso na i vakasala ni kena maroroi vinaka na iqoliqoli. Me qai laurai na ivola dusidusi e na kena vakamacalataki na veivosa era vakayagataki e na tiki ni tukutuku oqo. Na veitaba mai vei Nashworld kei Rian Tan (www.wildsingapore.com).

Eda qarava vakaca beka ka taqomaka na veico ni waitui?

Na taqomaki ni loga niveico ni waitui, e gadrevi kina na veiqaravi ni dua na matanitu e na veimatasawa. Ia, eso na cakacakataki ni veiqaravi oqo era rawa ni cakava na veikorokoro e matasawa.

→ Na dikevi ni ivakatagedegede ni wai kei na raba ni loga ni veico ni waitui

Na veitabana vakamatani era qarava na veikabula taucoko ni dua na vanua e dodonu me ra dikeva na ivakatagedegede ni wai vinaka e na veivanua matau e na veimatasawa, vakabibi sara na dikevi ni qele era buli mai na ua luvu kei na kakana waicala ka ra tiko vata. Na tekivutaki ni volai ni mape ni loga ni veico ni waitui, ka ra veivuke mai kina na veikorokoro e matasawa, e na rawa ni vakaraitaka na veisau e yaco e vanua era veisoliyaki yani kina.

→ Me vakaraitaki na bibi kei na meca ni veico ni waitui

Dina ga ni tiko na kena bibi ni loga ni veico ni waitui e na nodra solia na vanua me ra vakarurugi kina na ika kei na maroroi ni matasawa, era sega sara ni kilai vakalevu me vaka na veidogo se cakau lase. Na vakatetei ni vuli baleta na parokaramu oqo, e dodonu me dusimaka na kedra bibi ka tuvani na ituvatuva me ra qarava na veikorokoro me ra taqomaki kina.

→ Na vakalailaitaki ni kakana waicala kei na benu era curuma yani na matasawa

Na bati ni qele e sisi kei na kakana waicala e drodro yani ki na veimatasawa e rawa ni vakalailaitaki e na kena tei na kau lalai eso kei na veikau e bati ni uciwai kei na maroroi ni veidogo e na veimatasawa.

Na maroroi ni iteitei me toso tiko ga e dodonu me vagolei e na kena vakalailaitaki na sisi ni qele, na drodro yani ni wai ni ivakabulabula ni qele kei na benu ni manumanu. Na manumanu (bulumakau, ose kei na vuaka) me ra qarauni me kakua ni ciri yani na dedra ki uciwai ka drodro yani ki waitui.

→ Me qarauni na veivakatorocaketaki e matasawa

Na matanitu e dodonu me vakaukauwataka na dikevi ni veika e rawa ni yaco e na veivakatorocaketaki vou taucoko me rawa ni vakalailaitaka na vakacaca e na veimatasawa. Na iyalayala ni kau lalai, na veikau kei na veikabula drokadroka vakabibi sara na veidogo me ra maroroi e na veiuwai kei na veimatasawa.

→ Maroroya na veivanua ni veico ni waitui

E levu na veimataqali ika, ni ra se lalai, era vakayagataka na veico ni waitui me ra vakarurugi ka ra kana kina ni bera ni ra ka lelevu ka ra toso yani ki na veicakau. E vica na kena mataqali era nuitaki sara, me vaka na dairo ka ra vakararavi vakatabakidua ki na veico ni waitui. O koya gona oqori kevaka e rau wili tiko na veico ni waitui kei na cakau lase e na ituvatuva ni maroroi ni iqoliqoli, e na rawa ni vakabalavutaka me ra vakacavara na balavu ni nodra bula na ika..

→ Yalani na qolivi ni ika ka ra yalana na iwiliwili ni meca ni co ni waitui.

E dua na ivakarau me vakayacori, me ra maroroi na cumu ka ra kania na cawaki, o ira sara ga era dau kania na co ni waitui.

→ Me vakalesui tale mai na loga ni veico ni waitui

Na loga ni veico ni waitui e rawa ni ra vakalesui tale mai e na kena teivaki tale eso na veico ni waitui sa matua mai na loga ni veico ni waitui bulubula me vaka ga na kena vakalesui tale na veidogo sa ra yali. Ia, oqo e dua na cakacaka isau levu ka vakaiyalayala ga na kena vinaka; na ivakasala e dodonu me vaqarai mai vei ira na ivakalesilesi ka ra kena dau e na Pasifika.

Na imatai ni tuvatuva me qaravi, sai koya, me vakavinakataki cake na ivakarau ni veikabula ka ra vakavolivoliti keda, vakabibi sara na ivakatagedegede ni wai vinaka. Kevaka e sa toso cake na ivakatarau ni veikabula sa rawa ni ra tubu ga vakataki ira na veico ni waitui.